Szávai János

Ami a kötetből kimaradt

4. Párizs, Moszkva, Ozora – avagy Illyés Gyula Crevelt olvas

1983 októberében Borha Zoltán, a párizsi magyar intézet igazgatója, meghívott egy villásreggelire, amelyet a művelődési miniszterhelyettes, Rátkai Ferenc tiszteletére adott. Mint a Sorbonne-Paris III [teljes nevén: Université Sorbonne Nouvelle Paris III] vendégprofesszora időnként hivatalos voltam ilyen jellegű rendezvényekre. Borha eredetileg vegyészmérnök, arról volt nevezetes, hogy szenvedélyes zenekedvelő, méghozzá orgonista; a lakásán orgonát tartott, s minden szabad idejét a zenének szentelte. Igaz, volt még egy szinte hasonlóan erős szenvedélye: a számítógép.

Akkoriban kezdett elterjedni a Commodore 64 nevű kis készülék; Borha tanfolyamot tartott az Intézet munkatársainak, s engem is sikerült rábeszélnie, hogy hazatérésem előtt vegyek magamnak egy gépet.

Az Intézettel távolságtartó, de barátságos kapcsolatot alakítottam ki. Ennek volt köszönhető, hogy a PMI sofőrje többször is kivitt Orlyba, a repülőtérre, amikor hazautaztunk. De leginkább autóval tettük meg a Párizs–Budapest utat, mindig két részletben. Előfordult az is, hogy egyedül mentem-jöttem. Egy alkalommal a Művelődési Minisztérium illetékese megkért, hogy vigyem ki Párizsba az akkor vásárolt rue Bonapartei épület (titkosított – de miért?) átalakítási terveit, mert sürgős volt, s akkor éppen nem ment futár. Egy másik alkalommal Németh Jóska, az Intézet sofőrje kért meg, hogy hozzak el nekik Pestről egy csomagot, ez más jellegű volt: egy lesütött kacsa a zsírjában. Lelkemre kötötte, hogy olyan helyre tegyem a csomagtartóban, ahol nem érheti meleg. Az indulásom előtti estén meg is jelent Jóska lánya és veje, s átadtak nekem egy jól megpakolt sporttáskát, ezt kellett kivinnem Párizsba.

A táskát a csomagtartóba tettem, a kérésnek megfelelő helyre. A német-francia határt egy kisebb határállomásnál léptem át, nem kellett várnom, rögtön sorra kerültem. Már indultam volna tovább, amikor a vámőr megállított, s kérte, hogy nyissam ki a csomagtartót. Azonnal a sporttáskára bökött, és megkérdezte, mi van benne. Egy egészben lesütött kacsa, feleltem, miközben nyitottam a sporttáskát. De kínos meglepetés ért, mert a táskában nem volt semmiféle kacsa. Rétesliszt feliratú zacskókkal volt teli tömve. Ez volna az a kacsa? kérdezte gúnyosan a vámos, és már hasította is a papírt a zsebéből előkerült késsel. Aztán belenyúlt, és

ahogy a filmekben látjuk, az ujjára tapadt anyagot ízlelte, szagolta. Csalódást láttam az arcán. Kínlódott vele egy negyedórát, aztán mehettem tovább. Amikor átadtam a csomagot, Jóska megmegmagyarázta a változás okát: rétesre vágytak, és a francia lisztből, mint köztudomású, nem lehet rétestésztát gyúrni.

A villásreggeli finomságai közt, persze, ott volt a rétes. Almás és túrós. De a miniszterhelyettes másról beszélt. Meghökkentő mondattal kezdte. Nekünk úgy kell politizálnunk, magyarázta, hogy amit csinálunk, azt értékeljék Párizsban is, Moszkvában is. Mert Budapest, folytatta, pontosan félúton van Moszkva és Párizs között. Elképedtem. Ami a távolságot illeti, később megnéztem, többé-kevésbé igaza volt. Párizs autóúton 1485 kilométerre van Budapesttől, Moszkva alig valamivel többre, 1826 kilométerre. Ha légvonalban mérjük, hasonlóak az arányok, Párizs 1244 kilométer, Moszkva 1569. De hogyan lehet mindkettőnek eleget tenni? Hiszen Párizs és Moszkva: tűz és víz. Az egyik egy többpárti, ha akarjuk, hanyatló demokrácia, a másik egy monolit, igaz puhulóban lévő, de mégis csak önkényuralmi rendszer. Eljátszhatja vajon Budapest a commedia dell arte Pierrot-jának kétarcúságát, amit Rátonyi Róbert olyan zseniálisan adott elő épp azokban az években? Vethetjük vigyázó szemünket egyszerre jobbra és balra? előre és hátra?

A Kádár korszakban virágzott a vicctermelés. Az egyik leggroteszkebb vicc egy rövid abszurd: „Ha valamelyikünk előbb hal meg, akkor én kiköltözöm Bécsbe." Vagyis nyugatra. Később fedeztem föl, hogy ez az abszurd vicc nem eredeti, hanem egy mondat kölcsönvétele és átformálása. Az eredeti ugyanis Sigmund Freud 1915-ös tanulmányában található: az *Időszerű gondolatok háborúról és halálról* című̈ben. „Ha valamelyikünk előbb hal meg, én kiköltözöm Párizsba". Vagyis a Budapest–Bécs viszonylat eredetije a Bécs–Párizs. Freud cinikus viccnek nevezi ezt a mondatot, amelyet a halálról szóló elmélkedései közepette idéz. Az irány azonban egyértelmű, Keletről Nyugatra. A magyar művészek, a magyar írók már a 19. század eleje óta mind Párizs felé tartanak. Vagy talán nem mind? Az első világháború után, a Tanácsköztársaság bukása után jó néhányan, írók, művészek, politikusok Moszkvában látják a követendő példát.

S oda is tartanak: Kun Béla, Sinkó Ervin, Illés Béla, Hidas Antal, Ferenczy Béni. Egyesek számára a Szovjetunió mint modell jelenik meg az 1920-as, 1930-as években. A korszak egyik legnagyobb hatású írója, André Gide, az 1936 május elsejei moszkvai felvonulás során fönn a dísztribünön áll közvetlenül Sztálin mellett. Érthető tehát, hogy a Párizst megjárt Illyés Gyula, amikor 1934-ben meghívják a szovjet írókongresszusra,

érdeklődéssel utazik Moszkvába. Ennek azt útnak a tapasztalatai adják az 1934-ben megjelent könyvét, az *Oroszország* című útirajzot. Illyés visszafogottan számol be tapasztalatairól, igyekszik kerülni a szélsőséges véleményeket. Egy helyen mégis megkockáztatja az ítéletet: az orosz kegyetlen nép. De azután rögtön mérsékli: igaz, más népek is azok.

Az 1930-as évek közepén Illyésnek három jelentős kötete jelenik meg szinte egy időben: az említett *Oroszország* mellett a *Petőfi* és a *Puszták népe*. Majd valamivel később *Magyarok* cím alatt naplófeljegyzései, amelyek szintén ebben a periódusban íródtak. A kérdés, ami akkoriban foglalkoztatja, s vele együtt az egész szellemi Magyarországot, a mi a magyar? és azzal együtt a ki a magyar? kérdése. Ezekre keres választ Párizsban, aztán Moszkvában, s előtte, közben, utána gyermekéveinek színterén: a pusztán s a puszta székvárosában, Ozorán.

Remek jelenetet idéz fel a *Magyarok* címmel megjelent 1933-as napló: az író vonattal tart Dombóvárról Kaposvárra. Nézi a gyönyörű dunántúli tájat, s közben olvas, méghozzá francia szürrealista barátja, René Crevel új könyvét. A táj, írja Illyés, Corot szelíd, idillikus tájképeit idézi. Annál kegyetlenebb a kontraszt. Olvasmánya címét nem nevezi meg, de alighanem Crevel 1932-es írásáról van szó, a *Le clavecin de Diderot* címűről. „Egyetlen hosszú gyalázkodás minden ellen – írja Illyés – amivel a francia nemzet ma dicsekedhetik… Jeanne d'Arc kultuszától kezdve egészen addig a felemás, csak félig sikerült, de egy kicsit idegzetbe gyökeresedett demokráciáig, amely nekem még ilyen felemás állapotban is tetszik."

Nézem a tájat, folytatja a naplóíró, és „odázom a feleletet, hogy amit a francia szürrealisták megtesznek Franciaország ellen, vajon meg tudnám-e tenni én is magyarul és Magyarországon?" A kérdésre adandó válasz valóban rettentő nehéz. „Átkozni a hazát okkal, ez is csak valamilyen fajta hazafiság, erre épp a mi irodalmunk története nyújt jó példákat." A szerzőket nem sorolja, de egyértelmű, hogy kikre gondol: a *Magyarokhoz*, a *Hymnus*, *A vén cigány, A nagyidai cigányok*, *A magyar ugaron* vagy akár a *Cseregdi Bandi Párizsban 1910-ben* szerzőire. Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Arany, Ady, Kosztolányi. Ez „valóban áldozattal jár, még eleven korodban agyonüthetnek érte."

A harmincas évek vissza-visszatérő kérdése: a mi a magyar. Az évtized végére össze is állnak a kérdésre válaszolni próbáló írások; Szekfű Gyula szerkesztésében jelenik meg az a kötet, a *Mi a magyar?* című tanulmánygyűjtemény, amelynek legizgalmasabb írásait Babits Mihály, azután Eckhardt Sándor és maga Szekfű Gyula jegyzi. Illyés Gyula a maga

módján szól hozzá a témához, a három említett könyv, s hozzá a napló is, ugyanannak a kérdésnek a négyféle megközelítése.

Eckhardt Sándor hívja fel arra a figyelmet, hogy a mi a magyar kérdésben kettős problematikáról van szó: a magyarságnak önmagáról alkotott képe szorosan összefügg más nemzeteknek a rólunk alkotott képével. Illyés már a *Puszták nép*e első fejezetében megpendíti ezt a kérdést. „Gyermekkoromban – írja - a puszták népét sehogy sem tudtam azonosítani azzal a hősies, harcias, dicső néppel, amilyennek a magyart ott a pusztai iskolában tanultam." És még egy mondat erről: „A puszták lakóitól mi sem áll távolabb, mint az a büszke rátartiság, amely általános hit szerint fajtánk sajátja." Itt iktatódik közbe a külvilág véleménye. „A külföldiek, akik jártak Magyarországon, s akiknek rólunk való tárgyilagos véleményét kérdeztem, magát az egyszerű, szántó-vető magyar népet alázatos, csendes, kalap-lekapó, rögtön vigyázz-ba meredő, s épp ezért kissé elnyomott népnek tartották, amely bizonyosan nincsen híján a kétszínűségnek sem."

Az egyik pólus tehát az *extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita* szemlélet, a bezárkózás, az önteltség, az önfényezés pólusa, amelyet nevezhetnénk akár panglosszizmusnak. Pangloss felfogása, amely szerint a mi világunk a lehető világok legjobbika, sok követőre talál. Vezérszólama így a szabadságjogokat leginkább korlátozó rendszereknek, s minél inkább korlátozó egy rendszer, annál szívesebben él a maga ízlése szerint kialakított panglossi narratívákkal. A dialógus ilyenkor eltűnik, hiszen a lehető legjobbnak nincsen alternatívája.

A Crevelt olvasó Illyés pontosan érzi, hogy mi is a tét. „Irigykedve olvasom és nekihevülve, már csak azért is, hogy ilyen szabadszájú elmefuttatásokat olvashatok (a szabadság mindig megrészegít)". Igaz, látja a dolog visszáját is: „egyelőre nem is gondolok arra, hogy olyan dolgokat is sárba ránt, melyek nekem kedvesek." Azután a nemzeti önismeret kérdését összekapcsolja az egyén problematikájával. Crevel „hangja a francia szellem életében olyan, mint az egyén szellemi életében az önbírálaté. A nemzet egy-egy nyilalló önvádja, szemrehányása önmaga ellen, ami az egyén életében a legvilágosabb, legértékesebb, a legnagyobb tiszteletet érdemlő pillanat."

Ugyanabban az időben, 1934-ben, jelenik meg a litván-német-francia filozófus, Emmanuel Levinas rövid tanulmánya, *La philosophie de l'hitlerisme*. Levinas (aki egyébként épp szovjetizált hazájából menekült, két heidelbergi év után ugyancsak Párizsba) civilizációnk legfontosabb vívmányának tartja a metanoiát, a bűn-megbánás-megbocsátás alapsémát, amely a zsidó-keresztény világ örökségeként tovább él a

felvilágosult világban is, s ekként lehetővé teszi az önvizsgálatot, s annak nyomán a válságok túlélését, a tévedések korrigálását.

A magyar nemzet, pontosabban a nemzet kulturális elitje, egy-egy modellként szolgáló nagyszabású figurával igyekszik felelni a mi a magyar? kérdésre, s ezzel megfogalmazni a maga identitását. Rákóczi, Széchenyi, Kossuth, Petőfi a legtöbbet idézett, a legerőteljesebb minták. Utcák, terek, szobrok, róluk elnevezett díjak, a Rákosi rendszerben még futballcsapatok is, teszik mindennapjaink részévé ezeket a mintákat. Ha egyenként megnézzük: az első egy emigrációba kényszerülő fejedelem; a második a reformer, a legnagyobb magyar, aki végül az őrületbe menekül; a harmadik a politikus néptribun, a magyar Kasszandra, aki szintén örök emigrációba kényszerül. Illyés másféle mintát keres. Válaszát előrevetíti az 1930-as évek elején a Fülep Lajossal folytatott párbeszéd, ahol megfogalmazza (megfogalmazzák) a két kérdésre adandó választ: magyar, aki magyarul beszél és magyarnak vallja magát.

Így természetesen új mintát állít, a tót anyától, rác apától született költőt. (Igaz, a szülők már magyarul (is) beszélnek.) Az irodalom, mindenesetre, csodákra képes. Petrovics Sándorból így lesz Petőfi Sándor, a legtisztább szavú magyar költő. Az 1847-es *Magyar vagyok* költője.

Magyar vagyok. S arcom szégyenben ég,
Szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok!
Itt minálunk nem is hajnallik még,
Holott máshol már a nap úgy ragyog.
De semmi kincsért s hírért a világon
El nem hagynám én szülőföldemet,
Mert szeretem, hőn szeretem, imádom
Gyalázatában is nemzetemet!

Illyés Gyula Petőfije nem csak költő, hanem egyúttal francia történetírókon nevelkedett politikus is, tevékeny és nagyhatású szereplője a közéletnek, hazafi és forradalmár, akinek – ahogyan Illyés írja – szinte mindig igaza van politikai kérdésekben, szemben a politika hivatásos művelőivel. Petőfi, ha hű akar maradni önmagához, egyszerűen nem maradhat távol a csatamezőtől; ráadásul Bem Józsefben megleli azt a vezetőt, akinek az elvei azonosak az övéivel. Szükségszerű tehát, hogy ott legyen a végső csatában, amely nem végződhetett másként, mint ahogy végződött. A kozákok azt a parancsot kapják, hogy ne ejtsenek foglyot. Ismerős felfogás.

Petőfi sorsa még kegyetlenebb, mint a Rákóczié, a Széchenyié, a Kossuthé. Az év, amelyet megélt, Párizsból indul, és a moszkvai földről érkező lovas lándzsájának döfése nyomán szakad meg.

Akkor hát ki a magyar? Valami módon mindegyikük. Illyés nem Budapestre tekint, hanem Ozorára. A magyar titok, amint Ottlik Géza mondja, a túlélés tehetsége. A túlélés Ozora. Félúton Párizs és Moszkva között.